

آشنایی با بنیاد دائرة المعارف اسلامی

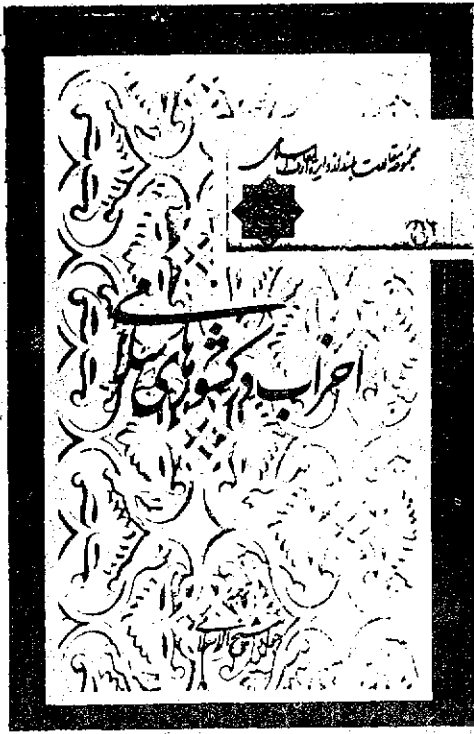
در پی نیاز جامعه فرهنگی به دائرة المعارفی از علوم و معارف و تمدن اسلامی، در اواخر سال ۱۳۶۲ به دعوت حضرت آیه الله خامنه ای عده ای از علما و استادان برای تدوین دائرة المعارف گرد آمدند. پس از تأسیس بنیادی بدین منظور و تشکیل هیأت امنای و سازمان دهی، کار بنیاد از اواخر سال ۱۳۶۳ آغاز شد. اعضای هیأت امنای این بنیاد عبارتند از: آقایان مهندس سید مصطفی میرسلیم، دکتر سید جعفر شهیدی، دکتر ابوالقاسم گرجی، دکتر مهدی محقق، سید جلال الاسلام والمسلمین رضا استادی، جمال الدین شیرازیان، دکتر عبدالکریم سروش، دکتر غلامعلی حداد عادل، دکتر نصرالله پورجوادی و دکتر احمد طاهری عراقی. ریاست هیأت امنای به عهده آقای مهندس میرسلیم است. مدیر عامل در آغاز آقای دکتر مهدی محقق بودند و پس از دو سال آقای دکتر پورجوادی به این سمت برگزیده شدند.

دائرة المعارفی که این بنیاد تدوین می کند، تحت عنوان دانشنامه جهان اسلام منتشر خواهد شد و حوزه وسیعی را از علوم و معارف دیرین می گیرد. کلیه اصطلاحات علوم دینی و ادبی و هنری و معماری، سیره انبیاء و اولیا و ائمه -ع- و نیز شرح حال فلاسفه بزرگ اسلام و فقها و عرفا و شعرا و خطاطان و نقاشان در آن می آید. همچنین تاریخ سلسله های حاکم در جهان اسلام و زندگی خلفا و سلاطین و وزرا و تاریخ شهرهای اسلامی و ائمه تاریخی و مذهبی، وصف انواع پوشاکها و اغذیه و داروهای سنتی و ابزارها و جنگ افزارها و... را در آن می توان یافت.

دائرة المعارفها عموماً دوگونه است: یکی دائرة المعارفهای تخصصی موضوعی است و دیگر دائرة المعارفهای عمومی. دانشنامه جهان اسلام از سنخ دائرة المعارفهای نوع اول است. بنیاد دائرة المعارف اسلامی در تألیف مقالات یک اصل را پذیرفته است و در تحقق این هدف می کوشد و آن اینکه مقالات

توسط متخصصان نوشته شود. ولی مشکل این است که به سبب وسعت و تنوع موضوعی دانشنامه جهان اسلام، به متخصصان بسیاری نیاز هست که بتوانند مقالات مختلف دانشنامه را که در حوزه های گوناگون است بنویسند. ما در ایران این تعداد متخصصی نداریم. مؤلفان و محققان ایران، چه در حوزه های علمی و چه در دانشگاهها، تخصصشان عمدتاً در علوم اسلامی و تاریخ اسلام و ایران، فلسفه و عرفان و ادبیات فارسی و پاره ای از هنرهای اسلامی است. ولی در بخشهایی دیگر (مثلاً درباره ادبیات ترکی، تاریخ و جغرافیای شبه قاره، فرهنگ و تاریخ اندونزی، تاریخ و ادبیات اندلس، تاریخ اقوام بربر، جغرافیای تاریخی سرزمینهای اسلامی، معماری و باستان شناسی کشورهای عربی، اقوام اوزبیک و قرقیز و تاتار و...) مطلقاً متخصصی نداریم و اگر در بخشی یکی-دو تن متخصص یافت شود، منابع و مصادر تحقیق آن موضوع وجود ندارد.

دانشنامه جهان اسلام، مقالات مربوط به دین اسلام و علوم دینی اسلامی و نیز تاریخ اسلام و ایران و زبان و ادبیات فارسی را با استفاده از محققان ایرانی (چه از حوزه ها و چه از دانشگاهها) تألیف می کند. در این زمینه ها هم محقق وجود دارد و هم منابع کار در دسترس هست. اما در موضوعات دیگر که نمونه هایی از آنها ذکر شد و تخصصی در ایران ندارد؛ یکی از دو کار را می توان کرد: یکی آنکه با استفاده از نوشته های دیگران، شخصی متفتن مقاله ای بپردازد. ولی این کار با آن اصل پذیرفته شده که مقاله را شخصی متخصص بنویسد،

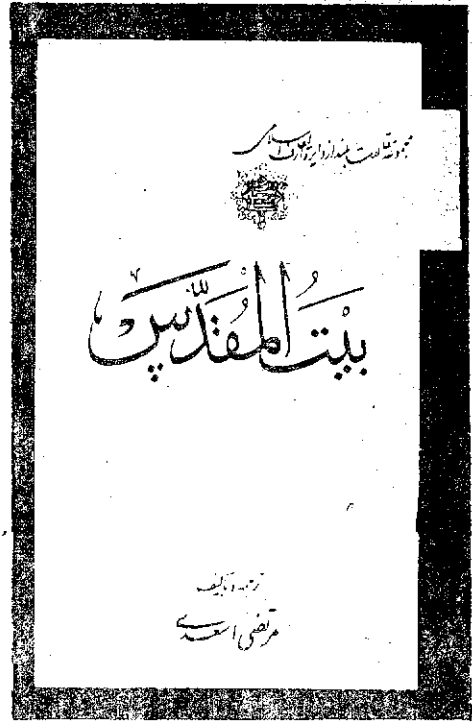
منافات دارد. درست است که بمقاله شخص غیر متخصص هم می‌تواند دارای اطلاعات مفیدی برای خواننده ایرانی باشد و در سطوحی خاص مفید هم باشد؛ ولی گذشته از اینکه آن مقاله در عالم علم و در حوزه متخصصان حجیت ندارد؛ گاه به سبب عدم توغل مؤلف در موضوع، می‌تواند منقصدتهای بسیار داشته باشد. به هر حال، فرق است میان کسی که چندین سال در موضوعی مطالعه و تأمل کرده و منابع را دیده و موضوع (و موضوعات هاشمی آن) را به نیکی دریافته و بر آنها مسلط شده باشد؛ با کسی که بخواهد با یک بررسی دو-سه ماهه موضوعی را بنویسد. پس راه دوم آن است که در موضوعاتی که متخصص نداریم، از متخصصان کشورهای دیگر استفاده کنیم.

بنابراین اگر ما بخواهیم مقالات تخصصی محققانه منتشر کنیم، به سبب کمبود محققان در برخی رشته‌ها، نیازمند به تخصصهای خارجی نیز هستیم. همان گونه که ما درباره ادبیات فارسی و تاریخ ایران و فقه و اصول و کلام شیعه و عرفان و فلسفه در ایران محققان برجسته‌ای داریم؛ در کشورهای اسلامی دیگر نیز درباره تاریخ و جغرافیا و فرهنگ و مذهب خودشان محققان دانشمندی هست و ما باید از آنان استفاده کنیم. همان طور که مثلاً مقاله صائب تبریزی را باید یک محقق ادب فارسی و متخصص سبک هندی بنویسد، مقاله فضولی (شاعر ترک) هم باید توسط متخصصی در همان سطح نوشته شود. اگر تاریخ و جغرافیای شهرهای نیشابور و شیراز و کرمان را محققان ایرانی باید بنویسند؛ مقالات قونیه و قاهره و رباط و قرطبه را هم متخصصان آن شهرها باید بنویسند. همچنان که در تألیف مقالات مربوط به فقه جعفری از علمای محقق حوزه‌های ایران باید استفاده شود، در تحریر مقالات مربوط به فقه حنفی و مالکی و... باید از متخصصان این مذاهب بهره جست. همچنین است مباحث مختلف تاریخ و جغرافیا و ادب و فرهنگ هند و اندونزی و مالزی و اوزبکستان و قرقیزستان و داغستان و...

پس ما ناچار باید از متخصصان غیر ایرانی نیز برای تدوین دائرةالمعارف اسلامی استفاده کنیم و جز این راهی نیست. مگر اینکه سطح توقع خود را اندکی فروتر آوریم. اصولاً همه دائرةالمعارفهای تخصصی کشورهای دیگر نیز به همین گونه عمل می‌کنند. هیچ دائرةالمعارفی نیست که فقط متکی باشد

به مؤلفان کشور خودش (ولو اینکه تعدادشان اندک هم نباشد). در تألیف دائرةالمعارفهای تخصصی بزرگی مانند دائرةالمعارف اسلام (چاپ هلند)، دائرةالمعارف دین (الیاده)، دائرةالمعارف کاتولیک، دائرةالمعارف یهود و دائرةالمعارف اسلام ترکیه (چاپ جدید) و... دانشمندان کشورهای مختلف مشارکت دارند.

و اما استفاده از متخصصان غیر ایرانی در موضوعاتی که ما متخصصی نداریم به دو گونه ممکن است: اول آنکه از متخصصان بخواهیم مقاله‌ای در حوزه تخصص خود برای ما بنویسند. دوم آنکه آنچه را به صورت مقاله تحقیقی در دائرةالمعارفهای دیگر نوشته‌اند، ترجمه کنیم. دانشنامه جهان اسلام به هر دو شیوه عمل کرده است: یعنی در موضوعاتی که متخصصی در ایران ندارد، یا امکان تألیفش حاصل نمی‌شده است، اولاً به دائرةالمعارفهای اسلامی دیگر مراجعه کرده است. و چنانچه محققان کشورهای دیگر در آن موضوع مقاله‌ای داشته‌اند، آن را به فارسی ترجمه کرده است. و اگر درباره یک موضوع در چند دائرةالمعارف چند مقاله بوده است، بهترین را برگزیده و ترجمه کرده و پس از ویراستاری دقیق، آن را در کنار مقالات تألیفی نهاده است. و اگر در هیچ یک از دائرةالمعارفها چنان مقاله‌ای یافت نشد، و یا اگر بود، اطلاعاتش کهنه و نارسا بود، سعی شده است، از متخصصانی که در کشورهای

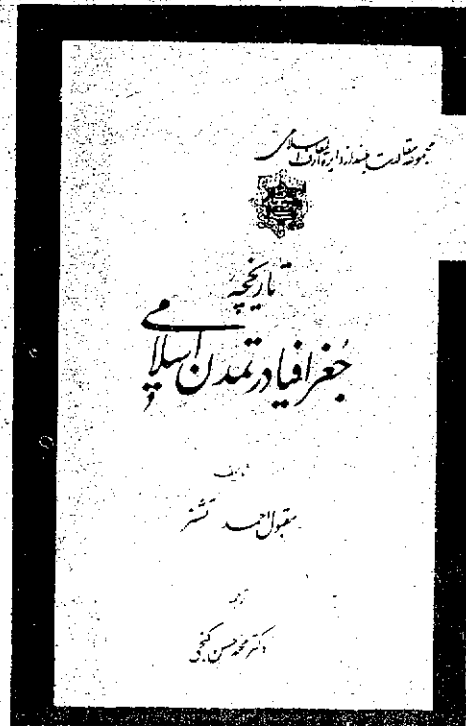

کاملی کرده باشد، باید آن را ترجمه و منتشر کرد. دیگر نیازی نیست دوباره ما در اینجا (احیاناً با قَلتِ عِدّه و عُدّه) به تألیف در باره آن موضوع بپردازیم. علاوه بر این، سیاست دانشنامه جهان اسلام در مورد ترجمه مقالات، گزینش بهترین است. پیش از این در برخی کشورهای اسلامی، یعنی در مصر و ترکیه و پاکستان (و نیز ایران قبل از انقلاب) دائرة المعارف اسلام (چاپ هلند) را گرفته اند و آن را عیناً ترجمه کرده اند. ولی شیوه دانشنامه جهان اسلام چنین نیست. با جستجو در چندین منبع، بهترین و جامعترین انتخاب می شود. و گاه اگر یک مقاله جامع و کافی نباشد، با استفاده از منبعی دیگر تکمیل می شود تا شکلی جامعتر بیاید. دیگر اینکه در مقالات ترجمه ای، با ملاحظه موازین اسلامی و مصالح ملی، اگر احیاناً سخنی ناروا دیده شود، تغییراتی در آن داده می شود و اصلاح می گردد.

نکته دیگر این است که در دائرة المعارفهای اسلامی موجود (چه آنهایی که در اروپا چاپ شده است و چه آنهایی که در کشورهای مختلف اسلامی) دو نقص عمده هست: نقص اول این است که این دائرة المعارفها عمدتاً به تاریخ و تراجم و جغرافیای عالم اسلام پرداخته اند. مضطلحات علوم اسلامی در آنها بسیار بسیار اندک است. از آن همه اصطلاحات علم اصول و علم الحدیث و کلام و فلسفه و علوم بلاغی و ادبی و... جز اندکی ذکر نشده است. نقص دوم این است که در مقالات تاریخی و جغرافیایی آن، رعایت توازن نشده است. یعنی درباره چند منطقه از جهان اسلام که در آن بیشتر تحقیق شده است، مقالات متعدد و دقیق و مفصل هست؛ ولی درباره مناطقی از عالم اسلام که به علل مختلف که در محل توجه بوده، مقالات اندکی وجود دارد. مثلاً در باره مصر و ترکیه و هند و پاکستان، مقالات متعدد و خوب بسیار است. ولی شمار مقالاتی که درباره ایران و افغانستان و آسیای مرکزی (ماوراءالنهر) و قفقاز و یمن است، نسبتاً کم است. البته این کمبودها مربوط به تراجم علمای یک مذهب نیز هست. یعنی هم علمای شیعه ایران و افغانستان مورد این بی توجهی واقع شده اند؛ و هم علمای اهل سنت این بلاد. از هزاران عالم سنی که در بخارا و ری و نیشابور و طوس و بلخ و... در قرن سوم تا ششم می زیسته اند، و از صدها دانشمند

دیگر هستند درخواست شود مقاله ای در آن باره بنویسند. پس به طور خلاصه باید گفت که مقالات دانشنامه جهان اسلام دو گونه است: مقالاتی که تألیف علما و محققان ایرانی است و درباره عقاید اسلامی و تاریخ ایران و ادبیات فارسی است. و مقالاتی که تألیف محققان غیرایرانی در باره تاریخ و فرهنگ سرزمینهای دیگر اسلامی، یا درباره مذاهب و فرق غیرشیعی است. مقالات اخیر یا ترجمه است از دائرة المعارفهایی مانند دائرة المعارف اسلام (چاپ هلند)، دائرة المعارف اسلام ترکیه (چاپ قدیم و جدید)، دائرة المعارف اسلام اردو (چاپ پاکستان) و دائرة المعارف ایرانیکا. و یا مقالاتی است که به سفارش دانشنامه جهان اسلام در خارج از ایران تألیف شده است.

در مورد مقالات ترجمه ای که تقریباً ۴۰٪ مقالات دانشنامه را تشکیل می دهد، این نکته قابل ذکر است که ترجمه دقیق و طبع و نشر این گونه مقالات تحقیقی در اعتلای فرهنگ جامعه اثر مهمی دارد؛ و چون توسط متخصصان نوشته شده است، می تواند مرجع و مستند اهل فن باشد. و یقیناً ارزش چنین مقالات ترجمه ای بسیار بالاست و آن توهم موجود در جامعه که گاه هر تألیفی را برتر از ترجمه می شمرد، نباید موجب گمراهی شود. اصولاً اگر در موضوعی خاص (تاریخی، جغرافیایی، ادبی، فلسفی) محققان در کشوری دیگر کار عالمانه و دقیق و

شیعی که در اصفهان و تبریز و قم و نجف در قرن دهم تا چهاردهم حافظ سنت علمی اسلام بوده‌اند، فقط تراجم تعداد اندکی آمده است. در قرن سوم تا ششم، ایران یکی از مراکز مهم ادب عربی بوده است؛ بخصوص از دو منطقه خراسان و عراق عجم، شعرا و نویسندگان بزرگی برخاسته‌اند که از مفاخر ادب عرب هستند. ولی شرح حال بسیاری از آنان را در دائرة المعارفها نمی‌یابیم. علت این نقص و عدم توازن آن است که دائرة المعارفهای کشورهای اسلامی بیشتر صبغه ملی دارد و توجه مؤلفان آنان (خودآگاه یا ناخودآگاه) بیشتر معطوف به بزرگان کشور خود بوده است. در نتیجه از سرزمینهای اسلامی دیگر غافل مانده‌اند. همچنین دائرة المعارفهای اسلامی چاپ اروپا نیز به علت آنکه تحقیقات مستشرقان (به انگیزه‌های مختلف) متمرکز در شبه قاره و مصر و ترکیه بوده است، به تفصیل مطلوب به بلاد اسلامی دیگر پرداخته‌اند.

بنیاد دائرة المعارف اسلامی با آگاهی بر این نقصها کوشیده است تا حد مقدور دانشنامه جهان اسلام از این دو منقصت خالی باشد. طبعاً تهیه و تدوین یک دائرة المعارف اسلامی مثالی (ایده آل) عجالتاً میسر نیست. مهم، شناخت راه و مضایق و منقصتهاست و کوشش برای رفع آنها و سیر در راهی که به هدفی مطلوب بینجامد. به هر حال بنیاد دائرة المعارف اسلامی برای حل مشکل اول، یعنی مسأله مصطلحات، کوشیده

است تا با همکاری عده‌ای از علما و فضیلا محترم حوزه برای مصطلحات علوم اسلامی از فقه و حدیث تا فلسفه و عرفان مقالاتی تهیه شود. نخست با جستجو و بررسی امهات کتب اسلامی، اصطلاحات استخراج شود و سپس برای هر یک مقاله‌ای در خور نوشته شود. و این یکی از دشوارترین قسمتهای تألیفی است؛ بخصوص که درباره بسیاری از این زمینه‌ها قبلاً تحقیقی نشده و مقاله‌ای نوشته نشده است. کتابهایی مانند کشف تهبانوی و موسوعه فقه عبدالناصر و مانند اینها نیز بسط کافی را ندارد و گذشته از کمبود، موجز است.

اما برای حل مشکل دوم، یعنی حفظ توازن، کوشش شده است به دو طریق، آن نقص دائرة المعارفها در دانشنامه جهان اسلام تا حد امکان راه نیابد: یکی از طریق تألیف مقالات درباره تراجم علمای شیعه و دانشمندان ایران و افغانستان و عراق و ماوراءالنهر؛ مثلاً برای بسیاری از علما که ذکرشان به اجمال در ریاض و روضات و طبقات مرحوم شیخ آقا بزرگ و اعیان الشیعه و کتب رجال آمده، مقالات مفصل نوشته خواهد شد. و دیگر از طریق ترجمه از دائرة المعارفهای کشورهای دیگر. چنان که گفتیم بسیاری از آن دائرة المعارفها به علمای کشورهای خود بیشتر پرداخته‌اند. و ما با ترجمه مقالات آنها و استفاده از همه آنها می‌توانیم تألیفی جامع تدوین کنیم.

این را هم باید بیفزاییم که رسیدن به توازن کلی مطلوب در موضوعات گوناگون و درباره مناطق مختلف بسیار دشوار است. البته تا حدی هم طبیعی است که مثلاً در دائرة المعارف اسلام چاپ ترکیه، مطالب مربوط به تاریخ ترک و عثمانی بیشتر باشد. یا مثلاً دائرة المعارف اسلام چاپ پاکستان به علمای شبه قاره بیشتر پرداخته باشد. این را در آثار دیگر هم می‌بینیم: مثلاً در اعیان الشیعه درباره علمای شام و لبنان بیشتر مطلب هست تا علمای ایران. همچنان که طبقات مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی مطالب بیشتری درباره علمای ایران دارد. در کتب تراجم و طبقات قدما هم می‌بینیم آنچه در مشرق اسلامی تألیف شده است (مثلاً الانساب سمعانی)، تراجم علمای مشرق بالنسبه بیشتر است از آثاری که در شام و مصر تألیف شده است. به هر حال رسیدن به آن توازن کلی مطلوب فعلاً دشوار است؛ ولی تا حد مقدور و میسر باید کوشید.

چگونگی تدوین و انتشار دائرة المعارف با هر کتاب

تحقیقات اسلامی

نشریه بنیاد دائرة المعارف اسلامی

بنیاد دائرة المعارف اسلامی در حاشیه فعالیت اصلی خود در تدوین و نشر دانشنامه جهان اسلام، برای ترویج و تشویق تحقیقات اسلامی، مجله علمی به نام تحقیقات اسلامی منتشر می کند. این مجله که هر شش ماه یک بار منتشر می شود و تاکنون سه دوره آن منتشر شده است؛ مجله ای است تحقیقی و شامل مقالات اصیل در حوزه مطالعات اسلامی و نیز اخبار مجامع علمی و معرفی کتابهای تازه که در خارج از ایران چاپ شده است. از دیگر فعالیت های این بنیاد، نشر جداگانه مقالات بلند دانشنامه جهان اسلام است. برخی از مقالات دانشنامه جهان اسلام، به اقتضای موضوع و یا گستردگی تحقیقات در آن باب، از مقالات دیگر بلندتر است، چندان که می توان آنها را رساله های تحقیقی مستقل به شمار آورد. چون این گونه مقالات، غیر از خوانندگان دانشنامه خواستاران دیگری نیز دارد؛ بنیاد در نظر گرفته است که این گونه مقالات را اعم از تألیف و ترجمه به صورت جداگانه نیز منتشر کند. و چون بسیاری از مقالات بلند قبل از انتشار جزوه های دانشنامه منتشر می شود، انتشار آنها فرصتی است برای بهره وری از اظهار نظر و انتقاد خوانندگان. از این مجسوعه تاکنون چهار کتاب منتشر شده است: ۱) احزاب در کشورهای اسلامی؛ ۲) بیت المقدس؛ ۳) قیام باسماجیان؛ ۴) تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی. چند کتاب دیگر نیز زیر چاپ است.

دیگری متفاوت است. گذشته از رعایت روشهای خاص دائرة المعارف نویسی در تألیف مقالات، از نظر شیوه نگارش و یکسانی علائم و اختصارات و دقت و صحت در حروف چینی، انتشار دائرة المعارف کاری دشوار و زمان گیر است. چون دائرة المعارف مورد مراجعه بسیاری خواهد بود؛ چه برای اطلاع بر موضوعی خاص و چه حتی برای ضبط نامی یا تاریخ حادثه ای. بنابراین باید دقیقترین و صحیحترین اطلاع را به درست ترین و ساده ترین شکل در اختیار خواننده قرار دهد.

برای تألیف هر مقاله کارهای بسیاری انجام می شود. نخست متخصصان علوم مختلف، عناوین مقالاتی را که باید در دائرة المعارف بیاید، تهیه می کنند. آنگاه پس از تصویب عناوین مقالات (مدخلها) در شورای دائرة المعارف، کار تألیف و ترجمه مقالات شروع می شود. هر مقاله را پس از تألیف؛ از نظر موضوعی متخصصان امر می بینند. و پس از تصویب به مرحله ویراستاری می رود و اصلاحات مختلف لفظی و صوری در آن انجام می شود تا از جهت صوری، یک نوع همسانی با مقالات دیگر داشته باشد. مقالاتی هم که باید ترجمه شود، پس از بررسی در دائرة المعارفهای مختلف اسلامی انتخاب می شود. آنگاه پس از ترجمه، از نظر موضوعی و بخصوص موازین عقیدتی بررسی می شود. اگر مقاله ایراد اساسی نداشت، کار ویراستاری آن شروع می شود. در مقالات ترجمه ای در یک مرحله تطابق متن ترجمه شده با متن انجام می شود. متخصصان زبانهای مختلف از نظر دقت و صحت و امانت، متن ترجمه شده را بررسی می کنند. و سپس ویراستاری صوری و لفظی آن انجام می شود.

در ذیل هر مقاله دانشنامه جهان اسلام، منابع آن نوشته می شود تا اگر نیاز به جستجو و تحقیق بیشتری باشد به آنها مراجعه شود. کوشش شده است از تحقیقات تازه و از مقاله ها و کتابهای جدید هم استفاده شود.

دانشنامه جهان اسلام به صورت جزوه های ۱۶۰ صفحه ای منتشر خواهد شد و در آینده نزدیک، نخستین جزوه آن از چاپ خارج می شود. این جزوه و چند جزوه پس از آن شامل مقالاتی است که با حرف «ب» آغاز می گردد. چون قبلاً در این زمینه کارهایی انجام شده است؛ بنیاد دائرة المعارف اسلامی تصمیم گرفت که عجاتروری حرف «ب» کار شود.